

Opponensi Vélemény

Stark Tamás: Hosszú út a első magyarországi deportáláshoz

című MTA doktori disszertációjáról.

Stark Tamás a II. világháború korszakának kiváló kutatója. Hadifogságról, emberveszteségről írt munkái megkerülhetetlenek a világháborúval foglalkozó történészek számára. MTA doktori disszertációjának témáját ugyan már több magyarországi és külföldi történész is kutatta, azonban Stark disszertációja hozzájuk képest is tud újat mondani, elsősorban azért, mert a témát a korábbiaktól eltérő fókuszról vizsgálja.

Az első, 1941-es deportálások kérdése Magyarországon mind a mai napig nem csak szaktörténeti, hanem emlékezetpolitikai kérdés is. Jelen disszertáció éppen ezért különösen fontos témát tárgyal.

A választott perspektíva teljesen újnak tekinthető. Ebből (is) következik, hogy a disszertáció fontos és alapvető eredményekkel járul hozzá a téma kutatásához, valamint az első magyarországi deportálással kapcsolatos ismereteinkhez. Ezzel tehát eleget tesz azoknak a feltételeknek, amelyek egy MTA doktori disszertációtól elvárhatóak. Mindezt azért is szükségesnek tartom bírálatom elején leszögezni, mert kritikai megjegyzéseim ennek fényében értékelendők.

A disszertáció érdeme annak részletes alátámasztása, hogy az állampolgárságnak a dualista korszak végéig gyakorlati jelentősége nem volt, az ezzel kapcsolatos iratokat az állampolgárok általában nem igényelték. Ezzel a későbbi törvényhozók pontosan tisztában is voltak, amikor egyszerre csak az állampolgársági jogviszony bizonyítását várták el a lakosság szelektív módon kiválasztott, megbélyegzett csoportjától – és csak tőlük. Ugyanígy komoly tudományos eredménynek tekinthető annak részletes bemutatása, hogy a hatóságok milyen eszközöket vetettek be annak érdekében, hogy megakadályozzák azt, hogy az egyébként minden szempontnak eleget tevő kérelmezőknek ne kelljen megadni a magyar állampolgárságot. Magyarán: az állam megtagadta az állampolgárság elismerését állampolgáraitól. Ide tartozik elsősorban az „illetőség” mint gumifogalom, amelyet 1920-tól úgy állapítottak meg, hogy annak gyakorlatilag senki sem tudott volna eleget tenni. Stark nem csak magyar viszonylatban vizsgálta ezt a kérdést, hanem rámutat arra, hogy a szomszédos országok is kísértetiesen hasonló eszközöket vetettek be – részben a magyar lakosság ellen. Fentiek miatt az az állítás, amely szerint az 1941-es deportálás eseményei leírhatóak mint „idegenrendészeti akció” nem csak azért tarthatatlan, mert reflexió nélkül veszi át a tettesek megfogalmazását, hanem azért is, mert semmilyen módon nem reflektál a tettesek egyértelműen kimutatható és bizonyítható szándékaira, amelynek valójában az idegenrendészethez nem volt köze, az antiszemitizmushoz viszont annál is inkább. Eklatáns példa erre az, amikor a magyar hatóságok csak zsidók esetében nem voltak hajlandók kiadni igazolást arról, hogy az érintett állampolgári ügye elintézés alatt áll (sajnos ehhez az alapvető állításhoz disszertens lábjegyzetet nem ad meg, miközben a disszertáció olvasása feltételezhetővé teszi, hogy rendelkezik a szükséges forrásokkal). Ebből viszont az is következik, hogy ebben a kérdésben megállapítható, hogy a magyar állam saját állampolgáraival szemben már kezdettől fogva rosszhiszeműen, az alapvető emberi jogokat megsértve járt el. Célszerű lett volna egyébként ezt az állítást a disszertáció tézisei között is markánsabban megfogalmazni.

Fontos és új tudományos eredménynek tekinthető annak igazolása, hogy az antiszemita magyar sajtó már a deportálások megindulása előtt fontos „népszerűsítő” propagandát folytatott a kívánt intézkedések érdekében.

A disszertáció címéből adódóan nem vállalkozott arra, hogy az 1941-es deportálás összes mozzanatát feltárja, így azt sem lehet számon kérni rajta, hogy hiányzik a tömeggyilkosságot elkerülni tudó, de deportált személyek sorsának részletesebb bemutatása, különös tekintettel azokra az odüsszeiákra, amelyek némelyike egészen 1944-ig tartott. Ugyanígy nem vállalkozott arra sem, hogy a teljesség igényével mutassa be a deportálással kapcsolatos jogi eljárásokat. Utóbbi esetén azonban a feldolgozás inkohereusra sikeredett: a téma még egy önálló alfejezetet sem kapott – ami meglehetősen zavaró. Mivel a disszertáció jelentőségét épp egy jogi kérdés adja, nevezetesen hogy lehet-e „idegenrendészeti akció” névvel illetni a történeteket, a jogi felelősségre vonás témaköre a disszertációból nem csak hogy kihagyhatatlan, hanem annak mondhatni legfontosabb részéhez tartozik.

A disszertáció tágabb fókuszja miatt szükséges lett volna legalább egy bekezdés erejéig utalni a XIX. század végi és első világháborút megelőző törökországi örmény pogromokra, ugyanis azok fontos párhuzamokkal szolgálnak.

Stark a téma szakirodalmát sajnos asszimmetrikusan mutatja be. Ahhoz képest, hogy (nagyon helyesen) a holokauszt egészének kontextusában vizsgálja a történeteket, bevezető szakirodalmi megjegyzései csakis és kizárólag magának az 1941-es deportálásnak magyar szakirodalmát értékelik, a sokkal tágabb fókusz miatt egyébként részletesen tárgyalt numerus clausus, illetve holokausztgenezis témakört egyáltalán nem. Ez azért komoly probléma, mert ahhoz, hogy elhatárolható legyen a disszertációban az, ami tudományos újdonság, már az elején ki kellett volna értékelni például Klaus-Michael Mallmann alapvető munkáját (amire Stark más helyen hivatkozik is). Ugyanez igaz a disszertáció azon lapjaira is, ahol például a Madagaszkár-terv kerül említésre. Ezzel az elmúlt időben csak német nyelven két monográfia is foglalkozott, Stark viszont kizárólag a korabeli sajtót említi az ügy forrásaként. A zsidótörvények kapcsán szintén hiányzik az ezzel kapcsolatos szakirodalom felvonultatása, holott annak eredményei messzemenően alátámasztanák Stark téziseit, másrészt viszont Stark is vitathatatlanul új tudományos eredményeket ér el, amikor például felhívja a figyelmet arra, hogy az 1939. évi IV. törvény cikk 3.§ lehetővé tette mindazok kiutasítását, akinek „életviszonyai nem utalnak arra, hogy az ország területén maradjon”. Itt kell megemlítenem, hogy célszerű lenne a III. fejezet átalakítása, mert ez gyakorlatilag arról a törvényesített megoldásról szól, amely lehetővé tette az állam számára az állampolgárság megtagadását állampolgáraitól. Másképp megfogalmazva: ez a fejezet a bűnöző államról szól.

A Kamenyec-Podolszkij melletti tömeggyilkosságok a holokauszt történetében különleges helyet foglalnak el, ugyanis ez az első olyan eset, amikor az áldozatok létszáma ötszámjegyű. Bizonyos szempontból a népiirtás nagy nyitányáról van itt szó. A témát ennek megfelelően kiemelten kezeli a holokauszttal kapcsolatos szakirodalom, különösen azért, mert abban a hosszú évtizedekig zajló tudományos diskurzusban, amely a holokauszthoz vezető döntéshozatallal kapcsolatos, ez az esemény alapvető kérdéseket vet fel. Ennek historiográfiai vetülete a kérdés megítéléséhez igen fontos volna, Stark azonban sajnálatos módon ezt egyáltalán nem tárgyalja.

Mint ismeretes, a holokauszttal kapcsolatos történeti értékelésekben sokáig a funkcionalista és az intencionalista iskola vitája dominált. Hanns Mommsennek köszönhetően került a tudományos közbeszédbe a „kumulatív radikalizálódás” fogalma, Götz Aly és Christian Gerlach pedig számos írásban mutatta be ennek a radikalizálódásnak a részleteit. Stark az ezzel kapcsolatos művek egy részéből idéz csak, de a kérdés elméleti vetületét nem mutatja be, ami nagy kár, ugyanis ha megtette volna, akkor az is nyilvánvaló lenne az olvasó számára, hogy munkája a nemzetközi holokauszt-kutatás szempontjából is fontos jelentőséggel bírhatna.

A disszertáció 57. oldalán szerepel az a mondat, hogy a munkának nem célja annak vizsgálata, hogy a numerus clausustól „egyenes, feltartóztathatatlan út vezetett-e a zsidótörvényekig, majd a zsidóság fizikai megsemmisítéséig.” Szerintem ez a felvetés félrevezető. Egyrészt nem ismerek senkit sem a történettudományban, aki ennyire szélsőségesen determinisztikus állításra ragadtatta volna magát. Másrészt egy ilyen állítás megsemmisíti mindenkinek a felelősségét aki a folyamatban részt vett, hiszen ha az út feltartóztathatatlan lett volna, akkor mozgásterről, döntési szabadságról sem beszélhetnénk. Erről azonban szó sem lehet. Ezzel szemben viszont a disszertáció nézetem szerint nem teheti meg azt, hogy nem foglal állást abban a kérdésben, hogy azok az ötletek, amelyek az 1920-as években felmerülnek minőségileg mennyiben térnek el azoktól az ötletektől, amelyek 1938-tól meghatározzák a közbeszédet. A disszertáció figyelmes elolvasása alapján az olvasóban az a kép alakul ki, hogy valójában érdemi minőségi eltérés nem állapítható meg. Például a 85. oldalon az áll, hogy a 20.000/1920 számú rendelet a zsidó fogalmát már 1920-ban nem vallási, hanem „faji” alapra helyezte. Másutt pedig azt is megtudjuk, hogy az idegenrendészeti akciók örve alatt egyes végrehajtók már a teljes helyi zsidóság deportálását szervezték.

Az alábbiakban az oldalszám említésével felsorolom azokat a megjegyzéseimet, amelyek csak könnyen kezelhető javítási vagy kiegészítési javaslatokat érintenek.

8. meg kellene már itt említeni Gellért Ádámot és apját is, mint kutatástörténeti előzményt.

12. kellene hivatkozás ahhoz az adathoz, hogy több tízezer zsidó szorult a német-lengyel és német-cseh határ senki földjére 1938 őszén.

15. szerencsétlennek tartom Patrick Dubois „holocaust by bullets” fogalmának bevezetését ebben a műben. Dubois fogalma alapvetően emlékezetpolitikai jellegű és arra próbált reflektálni, hogy a nyugati nagyközönség számára korábban ez a fogalom csak a „haláltábor” illetve az ott történő megsemmisítést jelentette. Eleve kérdésesnek tartom annak értelmét, hogy egy tudományos mű olyasmit magyarázzon el, ami elvileg teljesen evidencia kellene hogy legyen, nevezetesen az hogy a holokauszt áldozatainak jelentős részét nem haláltáborban gyilkolták meg. Másrészt pedig ennek a kérdésnek hatalmas szakirodalma van, amiből a fontosabb szerzőket Stark is említi – hozzájuk képest Dubois az égvilágon semmilyen tudományos eredményt nem publikált.

19. Kétségesnek tartom azt az állítást, hogy a pogromok 1917-1922 között elsősorban a városokra terjedtek ki. Lehet, hogy így volt, bár meglepő lenne, de ez esetben is jó lenne valamilyen hivatkozás.

23. nem Leon hanem Leo Trockij

26-27. Morgenthau említése kapcsán legalább egy lábjegyzetben említést tennék a „Germany must Perish” címmel összefoglalható politikai elképzeléseiről, annál is inkább, mert a disszertáció éppenséggel elég jól magyarázza azt, hogy ez a radikalizálódás esetében miből következett.

27. tévesnek tartom azt az állítást, amely szerint az antant hatalmak sajátjukénak vallották volna a nemzeti önrendelkezés elvét. Ezt még Ausztria esetében sem tartották be, hiszen megtiltották nekik a Németországgal történő egyesülést. Valójában ezt az elvet Wilsonon kívül senki sem vette komolyan, csapán politikai funkciót szántak neki annak érdekében, hogy imperialista elképzeléseiket legitimálják.

Ugyanúgy tévesnek tartom azt az állítást is, amely szerint teljesen igazságos határokat a térségben nem is lehetett volna húzni. Magyar-szlovák viszonylatban a nyelvhatár eléggé egyértelmű volt, ugyanez volt a helyzet cseh-német viszonylatban is. Csak az erdélyi és csekélyebb mértékben a vajdasági helyzet nevezhető olyannak, ahol nagyobb érdeksérelem nélkül a határok nem voltak meghúzhatóak.

Tévesnek tartom azt az állítást is, amely szerint a régi határok az etnikai elveket egyáltalán nem vették figyelembe. Ez az állítás azért szerencsétlen, mert azt sugallja, hogy ezen régi határok létrejötte, a X-XII. században mesterséges szempontok szerint történt volna. Erről szó sem lehet. Csehország esetében az „eredeti” határok az etnikai helyzetet tükrözték. Amúgy is történelmietlen és ezért téves egyébként visszavetíteni a nemzetállami szempontokat egy olyan korra, amelyben ez egyáltalán nem játszott szerepet.

28. Rendkívül naivnak tartom azt a megfogalmazást, hogy a nyugati világban „általános” lett volna a meggyőződés, hogy az emberiség a világbéke és a liberálistdemokrácia korszakába lép. Kétségesnek tartom egyrészt azt is hogy ez a vélekedés általános lett volna. Ráadásul hogyan gondolhatták ezt az orosz polgárháború, az örmény népirtás, a kommunizmus árnyékában?

29. Szerencsétlennnek tartom, hogy Stark propagandaszövegeket történelmi realitásként ábrázol, amikor azt írja, hogy Franciaország civilizációs küldetésének tekintette a demokrácia elterjesztését. Ugyanígy nem beszélhetünk a demokrácia általános elterjedéséről sem. Ez a Szovjetunióra egyáltalán nem igaz, de nem igaz Magyarországra, Jugoszláviára, Romániára, Lengyelországra sem.

Éppen ezért azt a felvetést is tévesnek tartom, hogy az új elitek valódi demokratikus elkötelezettsége egyáltalán felmerülhet. Erről ugyanis egyáltalán nem lehet szó. Ezek az elitek mindenütt nemzetállami elképzeléseket kívántak megvalósítani és ennek rendelték alá demokratikus elkötelezettségüket kezdettől fogva. Utalnom kell emellett arra is, hogy ha csak szikrányi demokratikus elkötelezettség lett volna bennük, akkor a magyar választókra bízták volna azt, hogy akarnak-e Habsburg államfőt illetve az osztrák lakosságra bízták volna azt, hogy akarnak-e önálló államban élni.

30. a kelet-közép európai zsidóság túlnyomó részéről szerintem nem állítható, hogy támogatta volna a zsidó nemzeti törekvéseket. A német és a magyar zsidóság messze túlnyomó többsége erről hallani sem akart. Ennek a gondolatnak csak Galíciában illetve Kárpátalján és Máramarosban volt némi népszerűsége. Sokkal inkább arról van szó, hogy az új nemzetállamok mesterségesen is kreáltak zsidó nemzeti törekvéseket annak érdekében, hogy ezzel a német ill. a magyar lakosság számát csökkenthessék.

31. igazolásra szorulna, hogy a zsidó közösség „magas presztízse” miatt került be a békeszerződésbe és nem hatalompolitikai megfontolásokból, mert ahogyan ezt az előbbieken is írtam

Ugyanígy igazolásra szorul az az állítás is, amely szerint Romániában és Lengyelországban a zsidóságban látták volna a nemzeti célok megvalósításának legfőbb akadályát. Mindkét országnak voltak más, nagyobb létszámú népcsoportjai, amelyek mögött ráadásul irredenta törekvések is álltak. A zsidóság nem a „nemzetállam” akadálya, hanem egy károsnak tartott folyamat, azaz a modernitás és kapitalizmus hordozójának tűnhetett inkább. Szerintem ezt a két dolgot célszerű külön kezelni.

32. A lap alsó felében található szöveget, amely szerint Magyarországon ukrajnai állapotok uralkodtak, legalább lábjegyzetben vagy a főszövegben árnyalni kellene, mert ez a túlzás magát az idézetet is hitelteleníti.

35. Béri-Lichter János idézett szövege annyira erős túlzás hogy inkább lerontja mintsem segíti a mondanivalót, ezért kihagynám.

39. megemlítenéd, hogy már 1914-ben az orosz hadsereg duklai betörése után is tömegesen érkeztek látványosan ortodox kinézetű menekültek az ország belsejébe – Kárpátaljáról.

44. az egész menekültügy kapcsán (ki lássa el kinek a menekültjeit) mindenképp utalni kellene az ügy közjogi vetületére, azaz arra, hogy 1867 után a magyar politika elsősorban a kiegyezés közjogi szemüvegén mért mindent, így ezt a kérdést is arra használták, hogy Ausztriával huzakodni lehessen.

45. Ahhoz az állításhoz hogy az országban példa nélküli razziákra került sor, kellene jelzet.

49. Az az állítás, hogy a fehérterrorista tiszt szászadok „távozásra szólították fel a zsidókat” eufemizmus, így nem szerencsés leírni a történeteket, mert ez a tettesek nyelve.

51. 1944. október 15-ét téves németek által támogatott nyilas puccsként leírni. A puccsot ugyanis alapvetően a német fél szervezte, ebben a nyilasoknak túl sok szerepe nem is volt. Szálasi semmit sem csinált, maga a nyilas párt pedig csak annyit tett, hogy a passzivitásról gondoskodott. Ezt nem nevezném nyilas puccsnak. A helyes megfogalmazás ezért a németek által szervezett és irányított nyilas puccs.

58. Tartozom azzal az igazságnak, hogy a „bürokratikus antiszemitizmus” fogalmat először nem én, hanem Vági Zoltán használta az Endre Lászlóval kapcsolatos írásaiban.

59. Igaz, hogy a nagybirtokrendszer felszámolásával a kormányzat nem foglalkozott, azonban félrevezetőnek tartom ezt egy-az-egyben megfeleltetni a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolásának elmaradásával. Ugyanis ha fel is osztotta volna a teljes nagybirtokállományt, akkor sem tudta volna életképes kisbirtokokhoz juttatni a nincstelenekeket.

60. „a zsidóellenes diákmozgalmak Romániában és Lengyelországban is erőteljesebbek voltak” – ehhez az állításhoz nincsen lábujjgizet, viszont nekem nem ismeretes olyan összehasonlító tanulmány, amely ebben az összefüggésben tárgyalná a kérdéskört. Mindenképp jó volna tudni, hogy mi az összehasonlítás alapja.

61. Stark említi a középiskolai felvételi vizsgát, mint a Numerus Clausus intézkedés egyik előfutárát. Jó lenne tisztázni, hogy ez az intézkedés miért nem vált be a gyakorlatban.

Ugyanitt szerepelnek a kolozsvári és nagyváradi zsidóellenes zavargások. Érdekes lenne tudni, hogy ezt a helyi magyar vagy a román diákok követték el? Különösen Nagyvárad esetében, ahol feltehetően alig volt ekkor román lakosság, lenne ez a kérdés érdekes.

63. az ÉME esetében a „tag” kifejezést nem használnám, mert nem bizonyítható hogy a tagság elérte volna a hatszámjegű nagyságrendet. Szimpatizáns bizonyára volt ennyi, azonban maga az ÉME mint szervezet különböző okokból nem igazán tudott kibontakozni.

68. Bár a disszertáció másutt ír erről, azonban itt is meg kellene jegyezni azt, hogy Milotay állítása a hazai zsidóság galíciai feltöltéséről nem igazolható teljes mértékben.

91. az „egyéb bűnöző” jelző a korabeli minősítése az érintetteknek. Mivel az eljárások nem állnak ki a jogállamiság próbáját én azt javaslom, hogy ezt a jelzőt másképp fogalmazzuk meg. Például „egyéb bűnözőnek tekintett”.

104. Az az állítás, hogy „a zsidóság” Bethlen miniszterelnöksége alatt „gazdagabb volt mint valaha”, enyhén szólva szerencsétlen, mivel kollektívumnak ír le egy nagyon is megosztott társadalmi csoportot. A zsidóság egy része csakugyan gazdagodott, a bürokratikus antiszemitizmus áldozatai viszont szegényedtek. Ezt a korabeli munkanélküliségi statisztikák is igazolják. V.ö: a Horthy-rendszerről írt kötetemmel.

Problematikusnak tartom azt a felvetést, hogy a „zsidóság vezetői” belátták azt, hogy az ellenforradalmi rendszert választások útján nem lehet megbuktatni. Ezzel az állítással a következő problémák vannak:

- A) az olvasó eddig nem tudta meg, hogy kik a „zsidóság vezetői” és azt sem tudta meg, hogy mi is az, ami ezt az egyébként egyáltalán nem egységes csoportot összeköti úgy, hogy közös vezetőkkel bír. Sőt azt sem tudjuk, hogy ezeket a vezetőket választják vagy kinevezik. Vázsonyi János nem nevezhető a „zsidóság” vezetőjének, mivel ilyen igénnyel soha nem lépett fel. Az az állítás, hogy ő felekezeti politikát folytatott volna, sajnos akaratlanul is antiszemita ízű. A „zsidóság” legnagyobb baja Magyarországon éppen az volt, hogy nem akart önálló politikai entitás lenni, mert ezzel saját asszimilációját vonta volna kétségbe.
- B) Miért kellene azt gondolni, hogy a zsidó származású vagy vallású pénzarisztokrácia bárhogyan meg kívánta volna változtatni a rendszert?
- C) Hogyan lehetne dokumentálni ezt a belátást és kik esetében?

110. már itt, az 1932-1937 közötti bevándorló számoknál utalnék arra, hogy ennek a rendkívül csekély létszámú csoportnak is csak töredéke volt zsidó.

114. Nem érthető, hogy a 256. és a 257. lábjegyzet közötti két mondatnak mi a kapcsolata, a kettő ugyanis egymásnak ellentmond, miközben szerző ezt nem oldja fel.

118. a román politika a magyar többségű városokban a zsidóság számát nem csökkenteni, hanem növelni kívánta – a magyarság kárára.

121. „lebbeztek fel” – „fellebbeztek”

137.. Ferenczy László 1940-ben még nem volt alezredes

145. Pál Gábor helyesen Paál Gábor. A „felszabadulás” kifejezés a pártállami történetírás maradványa, szerintem tartalmilag nem adja vissza azt, ami 1945-ben Magyarországon történt.

147. Disszertensnek célszerű volna egyértelművé tennie, hogy végülis volt-e Magyarországon a Szovjetunió megtámadása kapcsán német nyomás vagy sem? Meg kell jegyezni azt, hogy Sztójay Döme berlini magyar követ ebben a tárgyban 1941 július 2-án részletes jelentést adott Bárdossy Lászlónak, összefoglalva korábbi táviratait és leszögezte, hogy „politikailag mértékadó német részről egyenesen elkerülni kívánják, hogy a szovjet elleni háborúban részt vegyünk.”

147-148. a hadiállapot kapcsán elsikkad az, hogy erről nem Bárdossy hanem Horthy Miklós döntött, a miniszterelnök csak a postás szerepét kapta. Nem „tanácskozás” történt, hanem az hogy Horthy utasítást adott, amit Bárdossy tudomásul vett.

Ebben a fejezetben célszerű lenne tárgyalni azokat a gyilkosságokat, amelyeket a magyar határvidékek követtek el menekülő zsidók esetében (egy ilyen ügyet részletesen elemzek magam is a magyar megszálló csapatok című monográfiámban). Emellett Stark Tamás figyelmébe ajánlom a Véres övezet - Kovács András pokoljárása 1939-1951 című írásomat is.

148. a kiküldött alakulatokat Stark itt helytelenül 40 ezerben jelöli meg, másutt viszont helyesen 90 ezerre teszi.

162. az, hogy Werth „sváb származású volt” teljesen érdektelen abból a szempontból, hogy milyen politikát követett. Nagyon szerencsétlen, különösen egy ilyen disszertációban az érintett származását érvként használni politikai véleményére.

162. a 2. vkf. osztály hírszerzéssel és kémelhárítással is foglalkozott ügyköre szerint.

165. itt kellene tárgyalni a kumulatív radikalizálódást mint magyarázó fogalmat.

177. kereskedelmi tevékenység „gyengítését” helyett alapjainak megsemmisítését lenne a megfelelő kifejezés

178-179. célszerűbb lenne egy táblázatos összesítés arról, hogy kit honnan hurcoltak el.

193. Hivatkozni kellene Timothy Snyder: Véres övezet című kötetére.

197. nincs forrás megadva ahhoz az állításhoz, hogy a magyar megszállás területein kötelező volt Dávid-csillagos fehér karszalagot hordani. Egyébként is fontos lenne tudni, hogy az intézkedést a magyar vagy a német közigazgatás rendelte el és betartásában a magyar csapatoknak milyen szerepe volt?

202. az itt közölt beszámolóknak csak egyikében jelenik meg a nyílt vagy burkolt káröröm. Ráadásul az egy „hivatalos” hadinapló, ami nem reprezentatív a katonák véleményére, hiszen hivatásos tiszt fogalmazza vagy legalábbis hivatásos tiszt szája íze szerinti fogalmazást várnak el tőle.

209. Meg kellene említeni a németek azon szempontját is, hogy újabb zsidók felvételére azért sem volt lehetőségük, mert a rendelkezésre álló szűkös kapacitásokkal az ukrán lakosság kollaborációra való hajlandóságát kívánták biztosítani.

216. Disszertens állítása szerint Németország minden szövetségesétől a zsidókérdés „azonnali és totális megoldását várta el”. Ez az állítás azonban félrevezető, nem létezett ugyanis egységes elképzelés arra, hogy mi a totális megoldás, nem beszélve arról, hogy Romániával szemben sokkal kevesebb ezzel kapcsolatos követelést hangoztattak.

Néhány bekezdéssel alább a német deportálási folyamat bemutatása rendkívül töredékes és hiányos. Mindenképp szüksége Aly, Gerlach, Browning munkáinak mélyebb elemzése.

222. Stark helyesen jegyzi meg, hogy 1941 nyarán nem létezett még központi és egységes terv. Itt is kellene utalni az ezzel kapcsolatos nemzetközi kutatásokra.

239. célszerű lenne megemlíteni, hogy Gordon László milyen minőségben tartózkodott a helyszínen.

257. A Fáy-Heszlényi sztori teljesen valószínűtlen, semmi más forrás sincsen rá, én inkább elhagynám.

280. a zsidósággal kapcsolatban megértő álláspontot megfogalmazó politikai csoportok közül fájóan hiányoznak a legitimisták. Eckhardt Tibor ennek a csoportosulásnak csak egy tagja. A legitimista politikusok alapvetően 1867-es alapon álltak és ellenezték az antiszemita intézkedéseket.

Összegezve: Stark Tamás disszertációja jelentős hozzájárulás a XX. század magyar történetének kutatásához. Korábbi munkáihoz képest új eredményeket is tartalmaz. Alkalmas arra, hogy nyilvános vitára kerüljön. Javaslom az MTA doktora cím megítélését.

Kelt Budapesten 2023. február 17-én

Ungváry Krisztián
az MTA doktora